

JOHN HAYWOOD

DE KLASSIEKE BESCHAVING

DE BLIJVENDE WAARDE
VAN EEN RIJK
CULTUREEL VERLEDEN

John Haywood

DE KLASSIEKE BESCHAVING

De blijvende waarde van
een rijk cultureel verleden

Uitgeverij Omniboek

Inhoud

Inleiding

9

1

Sumerië

3500-2004 v. Chr.

17

2

Het oude Egypte

3100-1070 v. Chr.

53

3

De Minoïsche en de
Myceense beschaving

2000-1200 v. Chr.

89

4
Het Perzische Rijk
700-329 v. Chr.

125

5
Het klassieke Griekenland
800-338 v. Chr.

163

6
De Romeinse Republiek
509-27 v. Chr.

203

Illustratieverantwoording

240

Register

241

Inleiding

In de oudheid ontstonden een aantal van wat we nu ‘bakermatten van de beschaving’ noemen. Historici en archeologen zijn het erover eens dat het ontstaan van deze oude beschavingen zeer bepalend was voor de geschiedenis, een ingrijpende verandering in de schaal waarop het tempo van de mensheid zich ontwikkelde. Mogelijk al zo’n driehonderdduizend jaar geleden verscheen de eerste moderne mens in sub-Saharaans Afrika. Hij verspreidde zich langzaam, maar meer dan vijfduizend jaar geleden bij het ontstaan van de eerste beschavingen in Mesopotamië en Egypte, was hij over bijna de hele wereld te vinden. Het overgrote deel van deze enorme tijdsperiode voltrokken de technologische en culturele veranderingen zich in een nauwelijks merkbare tijdmaat. Sinds het ontstaan van de eerste beschavingen gingen de veranderingen vaak snel. Afzonderlijke beschavingen gingen door economische oorzaken of milieurampen ten onder, of doordat ze door andere culturen werden veroverd. Sommige van hun verworvenheden gingen verloren, maar er bleef altijd genoeg over waarop hun opvolgers konden voortbouwen. De grote moderne beschavingen – op het Amerikaanse continent, in Europa, het Midden-Oosten, India en het Verre Oosten – hebben allemaal hun basis in de oudheid.

Beschaving

Voor een belangrijk begrip als 'beschaving' is het opmerkelijk moeilijk gebleken te definiëren wat dat nou precies inhoudt. Het woord 'civilisatie' (beschaving) zelf werd voor het eerst gebruikt in de achttiende eeuw en stamt af van het Latijnse woord *civilis*, dat 'burgerlijk' of 'het burgerschap betreffend' betekent, zoals in 'burgerlijk recht'. In het spraakgebruik kreeg het woord 'beschaving' morele bijbetekenissen als vorming, verfijning, cultuur en beschaafde waarden en gedrag. Een samenleving die zorgt voor en compassie heeft met zieken en ouderen, mag als beschaafder worden beschouwd dan een waarin dat niet gebeurt.

Dergelijke definities lijken misschien een kwestie van gezond verstand, maar als we iets beter kijken, blijken ze vaak een waardeoordeel in te houden, waarbij het eigen volk en de eigen cultuur als superieur ten opzichte van andere volken en culturen worden beschouwd. Menige reiziger werd in verlegenheid gebracht doordat iets wat in zijn eigen cultuur als 'beschaafd' gedrag werd gezien, in een andere cultuur als 'barbaars' werd beschouwd. Daarom hebben historici en archeologen geprobeerd het begrip 'beschaving' in objectieve termen te definiëren. Zij deden dit door te benadrukken hoe organisatorisch complex een samenleving is. Hoewel ook over de huidige definitie geen algemene overeenstemming bestaat, zijn de meeste historici en archeologen van oordeel dat een beschaving de meeste, zo niet alle, volgende kenmerken vertoont: vestiging in steden; verdeling van het werk en specialisatie; inzameling en distributie van overschotten aan voedsel en andere producten; een hiërarchische indeling in klassen; een ambtenarij; een monumentale publieke architectuur en overheidskunst; internationale handel en een (eigen) schrift, wiskunde, meetkunde en astronomie. Dit is een definitie die de mensen van de klassieke beschavingen zouden hebben begrepen, want de meesten van hen woonden en leefden in de stad, met al haar diversiteit en complexiteit, hetgeen hen anders maakte dan de barbaren.

In dit boek, dat een bewerking is van het in 2014 verschenen boek *De oude beschavingen*, is er voor gekozen de oude Amerikaanse en de beschavingen uit het Verre Oosten weg te laten. Alleen de klassieke beschavingen van Europa en het Nabije Oosten passeren de revue. Ook worden de meest invloedrijke beschavingen behandeld en is er opnieuw gekozen: zo behandelen we bijvoorbeeld wel de Romeinse republiek en niet het Romeinse keizerrijk, als ook Sumerië en niet Assyrië of Babylon.

Primair en secundair

Historici onderscheiden twee soorten beschavingen: ‘primaire’ beschavingen – zoals die van Mesopotamië, Egypte en de Indus-vallei, die zich onafhankelijk van elkaar ontwikkelden – en ‘secundaire beschavingen’ – zoals die van het klassieke Griekenland en Rome en de beschavingen van de Maya’s en de Inca’s in Amerika, die zich ontwikkelden onder invloed van naburige, oudere beschavingen.

Historici en archeologen hebben veel theorieën bedacht om de opkomst van nieuwe beschavingen te verklaren. Een aantal daarvan kan meteen de prullenbak in. Beschavingen ontstonden niet doordat de leden ervan zich in geestelijk opzicht beter ontwikkelden. Zo kreeg de mens minstens veertigduizend jaar geleden zijn huidige hersencapaciteit, en er is geen overtuigend bewijs dat de huidige mens intelligenter is dan zijn voorouders uit het stenen tijdperk. Verbazingwekkend genoeg misschien was ook de technologische vooruitgang geen beslissende factor. De eerste duizend jaar van hun geschiedenis vertrouwden de bewoners van het oude Egypte grotendeels op de technologie uit het stenen tijdperk, en was het wiel nog niet uitgevonden. De beschavingen van het Amerikaanse continent vertrouwden ook

Onsterfelijken

Reliëf van geglazuurde tegels uit de tempel van Inshushinak, de patroongod van Susa, in Iran, met daarin twee ‘onsterfelijken’ uit de elitetroepen van de Perzische koningen.

vooral op de technologie uit het stenen tijdperk, totdat ze in de zestiende eeuw onderworpen en uitgeroeid werden door de Europeanen. Dit bevestigt dat het verstandig is het begrip 'beschaving' primair te definiëren in termen van sociale complexiteit. Gegeven het feit dat er genoeg arbeidskrachten waren, men over voldoende tijd beschikte en efficiënt georganiseerd was, konden er zelfs met de meest eenvoudige gereedschappen grote dingen worden bereikt. Zo werd voor de piramiden niet veel meer gereedschap gebruikt dan stenen hamers, zachte koperen beitels, houten hefboomen en touwen.

Landbouw

De allerbelangrijkste factor bij het ontstaan van de beschaving was zeker de landbouw. Daarmee werd het directe verband doorbroken tussen de productiviteit van de natuurlijke omgeving en de menselijke populatie. Bij de jagers/verzamelaars werd de groei van de populatie ingeperkt door de beschikbaarheid van voedsel in het wild. Moesten er te veel monden worden gevoed, dan ontstond er hongersnood en werd de bevolking al snel gereduceerd tot een aanvaardbaar niveau. Boeren konden de groeiende bevolking voeden door extra landarbeiders in te zetten, meer grond in productie te nemen en zo het aanbod van voedsel te vergroten.

De landbouw op zichzelf leidde echter niet tot beschaving. De eerste boeren konden niet veel meer voedsel produceren dan ze voor zichzelf en hun gezinnen nodig hadden. Alleen op plaatsen waar de landbouw intensiverde, door innovaties als de ploeg en irrigatie, konden beschavingen zich ontwikkelen. De intensieve landbouw stelde de boeren in staat meer voedsel te produceren dan ze voor zichzelf en hun gezinnen nodig hadden. Het overtollige voedsel werd – en is tot op de dag van vandaag – de basis van de beschaving en al haar verworvenheden. Samenlevingen met een voedseloverschot hadden hun werkkrachten niet allemaal nodig op het land, maar wel de middelen om hen te voeden: daarom konden die zich voltijds specialiseren

in andere productieve of culturele activiteiten. Waaronder de kunst en de ambachten, de handel, het bestuur, het onderwijs, de geneeskunst, de godsdiensten, de politiek en – een donkerdere kant van de beschaving – de georganiseerde oorlogvoering.

De opkomst van de eerste beschavingen vormt in de meeste delen van de wereld de grens tussen de prehistorie en de historie. In de meeste oude beschavingen (de Inca's vormen een belangrijke uitzondering) leidde de noodzaak om een complexe samenleving efficiënt te kunnen besturen tot de ontwikkeling van het schrift. Dat werd in eerste instantie alleen gebruikt om gegevens bij te houden, maar langzaam aan werd duidelijk dat het ook kon worden gebruikt om kennis van de ene generatie accuraat vast te leggen en door te geven aan de volgende. Zo werd een van de belangrijkste verworvenheden van de oude beschavingen de uitvinding van de geschiedenis zelf.

Vroege handschriften

Een van de vroegste schriften was het *cuneiforme* (wigvormige) schrift of spijkerschrift. Het dankt zijn naam aan de karakteristieke tekens die ontstaan door de inkepingen van de *stylus* (rieten schrijftuig met scherpe hoek).

Vanmeer

Urmiamer

Tigris

● Sehna

● Karkemish

● Nineve

● Aleppo

● Ebla

Euphrat

MESOPOTAMIË

● Ashur

● Qatna

● Mari

ASSYRIË

● Byblos

● Akshak
● Sippara
● Akkad
● Babylon
● Borsippa
● Nippur
● Isin
● Šuruppak
● Uruk

Syrische Woestijn

1 Sumerië

3500-2004 v. Chr.

KAD

Umma

● Larak

● Adab

Bad-tibira

● Girsu

● Lagash

SUMERIË

● Ur

● Eridu

● Susa

ELAM

Perzië

Rolzegel

Kalkstenen zegel met reliëfpatroon van een kudde vee en boerengebouwen.

Voor de oude Mesopotamiërs ontstond de wereld toen de goden de eerste stad schiepen. Ze geloofden dat de goden de mens als een extraatje hadden geschapen, alleen maar omdat ze dan onderdanen hadden die hen konden aanbidden en hun steden konden onderhouden. De Mesopotamiërs konden zich geen wereld voorstellen zonder steden. Ze begrepen dat beschaving berustte op organisatie van de samenleving, en in de steden in Mesopotamië ontstond de beschaving zoals wij die nu kennen. Het schrift, de ambtenarij, de wiskunde, de astrologie, het glas, het wiel (zowel het transport- als het pottenbakkerswiel), de irrigatie, de ploeg en het zeil zijn voorbeelden van zaken die door de Mesopotamiërs zijn uitgevonden. Hun beschaving bestond ongeveer drieduizend jaar (ruwweg van 3500 tot 500 v. Chr.) en had grote invloed op omliggende culturen. De grondleggers van deze beschaving zijn tegenwoordig bekend als de Sumeriërs.

Noord-Mesopotamië maakte deel uit van de vruchtbare halvemaan, een grote boog land in het Midden-Oosten, die delen van Israël, Libanon, West-Syrië, Zuid-Turkije en het Zagrosgebergte tussen Irak en Iran omvat. In dit gebied ontstonden aan het einde van de laatste ijstijd, zo'n tienduizend jaar geleden, de eerste agrarische gemeenschappen. Na duizenden jaren van intensieve cultivering en overbegrazing is van het grootste deel van deze vruchtbare halvemaan niet veel meer over

dan een halfwoestijn, maar zelfs in de oorspronkelijke staat is de bodem nooit uitzonderlijk vruchtbaar geweest. Er zijn geen grote alluviale vlakten, zoals in Zuid-Mesopotamië. Wat dit gebied zo geschikt maakte voor het ontstaan van de vroege landbouw, was ten eerste het feit dat er voldoende regen viel om droge landbouw uit te oefenen (landbouw zonder kunstmatige irrigatie) en ten tweede het feit dat er veel planten groeiden en dieren leefden die geschikt waren voor domesticatie, zoals wilde plantensoorten als tarwe, gerst, uien, bonen, linzen en dadels en wilde dieren als rundvee, geiten, schapen, ezels en varkens.

De vruchtbare halvemaan

Omdat er zo'n grote rijkdom was aan wild voedsel, kon de vruchtbare halvemaan tijdens de laatste ijstijd de relatief grote bevolking van halfnomadische jagers/verzamelaars voeden. Aan het einde van de ijstijd, ongeveer tienduizend jaar geleden, werd het klimaat in het Nabije Oosten droger, waardoor er minder wild voedsel was. De jagers/verzamelaars uit het gebied reageerden op deze verandering door dicht bij hun kampen zaad van hun favoriete voedselplanten te zaaien en zo hun voedselvoorziening veilig te stellen. Ze gingen ook kudden wild vee, schapen en geiten beheren. Dat deden ze door het vee binnen omheiningen te zetten, selectief jonge mannetjesdieren te slachten en geslachtsrijpe vrouwtjesdieren te gebruiken voor de fok. In een kudde kunnen alleen de dominante mannetjes paren. De andere jonge mannetjes kunnen eruit worden gehaald en dan blijft er nog genoeg fokvee over. Na dit eenvoudige begin volgde een lang proces van selectieve teelt en fok, waardoor gewassen volledig werden gecultiveerd en vee volledig werd gedomesticeerd. Deze gewassen en dit vee waren bij uitstek geschikt om te voorzien in graan, vlees, melk en huiden voor kleding en onderdak. De behoefte aan vaten voor de opslag en schalen voor de bereiding van voedsel vormde de aanzet tot de ontwikkeling van de techniek van het pottenbakken.

DOMESTICATIE

Dieren voor het feest

Een jonge stier en geiten op de 'vredeszijde' van de 'standaard van Ur'. In tegenstelling tot de 'oorlogszijde' toont deze zijde van de standaard feesttaferelen.

Een stoet dieren, bestaande uit onder meer vissen, rundvee, schapen en geiten, trekt langs een rij zittende figuren die worden vermaakt door muzikanten.

Het cultiveren van wilde planten en opsluiten van wilde dieren is slechts de eerste fase in de overgang naar afhankelijkheid van de landbouw. De volgende fase is de cultivering en domesticatie van wilde planten en dieren door selectieve teelt en fok, waardoor ze beter kunnen worden gebruikt. In het Nabije Oosten voorkomende wilde graangewassen hebben kleine korrels (de zaden). Die zijn moeilijk te oogsten omdat ze, zodra ze rijp zijn, uit de halm van de plant vallen en zich overal verspreiden. De dier- en plantensoorten vertonen echter wel een zekere variatie. Een aantal planten van wilde graansoorten had grotere zaden dan gebruikelijk en steviger halmen die minder snel hun zaden loslieten wanneer het graan rijp was. Door selectief zaden van deze planten te zaaien slaagden de boeren in het Nabije Oosten erin vruchtbare graansoorten te kweken met halmen die niet braken tijdens het oogsten. Dit selectieproces is inmiddels zo ver doorgevoerd dat gecultiveerde tarwe en gerst zich bijna niet meer zonder hulp van de mens kunnen voortplanten, omdat ze niet in staat zijn hun eigen zaad te verspreiden. Onafhankelijk hiervan ontdekten

vroege boeren in andere delen van de wereld, bijvoorbeeld in het Verre Oosten, Meso-Amerika en de Andes, het principe van de selectieve fok. Er bleken wereldwijd minder dieren geschikt te zijn voor domesticatie dan planten voor cultivering, omdat ze te bang zijn voor de mens, te agressief, of met de mens strijden om hetzelfde voedsel. Grazers die instinctief in een kudde leven en de leider volgen, zoals schapen, geiten en rundvee, bleken het meest geschikt voor domesticatie. Dat komt doordat ze gemakkelijk te hoeden zijn en gras en bladeren, onverteerbaar voor de mens, kunnen omzetten in vlees en melk. In het Nabije Oosten fokten de boeren selectief op kenmerken waardoor ze het vee beter konden hoeden, zoals volgzzaamheid en een kleiner lijf.

In de vruchtbare halvemaaan duurde de overgang van het jagen en verzamelen naar volledige afhankelijkheid van de landbouw en vestiging in vaste nederzettingen ongeveer tweeduizend jaar, en toen die overgang eenmaal compleet was, was er geen weg terug meer. Bij jagers/verzamelaars is de bevolkingsgrootte afhankelijk van de productie van de natuur in de omgeving. Zijn er te veel mensen, dan ontstaat er hongersnood en wordt het natuurlijke evenwicht op die manier hersteld. De jagers/verzamelaars slaagden erin te overleven tot de moderne tijd doordat ze vaak extreme maatregelen namen om de bevolkingsgroei te beperken, zoals het doden of aan hun lot overlaten van ongewenste kinderen. De landbouw doorbrak dit patroon, hoewel misschien niet voor goed. Zelfs met alleen productie voor eigen gebruik kan een veel grotere bevolking worden gevoed dan met jagen en verzamelen. De menselijke bevolking begon te groeien en werd daardoor voor haar voedsel onvermijdelijk afhankelijker van de landbouw. Meer monden betekenden echter ook meer handen, waardoor meer land kon worden gecultiveerd en intensiever kon worden bewerkt, en de voedselproductie nog meer steeg. Meer mensen betekende ook meer slimme mensen, en de culturele en technologische veranderingen volgden elkaar steeds sneller op.

‘Wanneer je je land bewerkt, let dan goed op de openingen in de dijken en de watergangen, zodat het water niet te hoog komt te staan als het veld wordt bevoeid. Vloeit het water weg, zorg er dan voor dat de bodem vochtig blijft; dan blijft hij vruchtbaar.’

Sumerische boerenalmanak

Behalve in een aantal korte tussenpozen als gevolg van de pest en hongersnoden is de wereldbevolking sinds het ontstaan van de landbouw almaar blijven groeien, geholpen door steeds efficiëntere landbouwmethoden en de technologie.

Toen de bevolking in de vruchtbare halvemaaan toenam, verlieten kolonisten de bestaande nederzettingen om nieuwe dorpen te vestigen op onontgonnen land. Doordat het almaar groeiende aantal boeren oprukte naar hun jachtgronden, waren de overgebleven jagers/verzamelaars in de regio gedwongen ook te gaan boeren om te overleven. Rond 6000 v. Chr. had de landbouw zich in het Nabije Oosten op grote schaal verspreid, maar alleen in de gebieden waar voldoende regen viel voor droge landbouw. Rond 5900 v. Chr. begonnen boeren aan de voet van het Zagrosgebergte kanalen te graven om tijdens het droge seizoen water van de rivieren naar hun velden te transporteren om deze te bevoeien. Dit was een zeer belangrijke ontwikkeling, omdat boeren zich nu in Sumerië konden vestigen en gebruik konden maken van de enorme vruchtbaarheid van deze alluviale gronden.

De voorbode van de beschaving

De periode waarin de boeren zich in Sumerië vestigden, heet de Obeidcultuur (ca. 5900-4200 v. Chr.), genoemd naar de archeologi-

sche vindplaats Tell al-Obeid, niet ver van het moderne Nasiriyah, het toneel van de eerste grote strijd tijdens de door de Amerikanen geleide invasie in Irak in 2003. *Tells* zijn de belangrijkste archeologische vindplaatsen in het Nabije Oosten. *Tell* is het Arabische woord voor heuvel. Historisch gezien was het belangrijkste bouw materiaal in het Midden-Oosten de adobe, een bouwsteen van in de zon gedroogde klei, die ook vandaag nog veel wordt gebruikt. Kleistenen worden simpel gemaakt door een houten mal te vullen met een mengsel van stevig aangestampte klei en in kleine stukjes gekapt riet. De mal wordt verwijderd en de steen wordt in de zon te drogen gelegd. Dunne modder dient als cement tussen de stenen. Alleen wanneer ze beschermd worden door een dak, zijn muren van kleisteen verrassend sterk, vooral in gebieden met een droog klimaat, maar uiteindelijk brokkelen ze af en blijft er niet veel van over. Als dit gebeurt, is het makkelijker het bouwwerk af te breken, de bouwplaats te egaliseren en een nieuw bouwwerk neer te zetten op de overblijfselen van het oude dan het oude gebouw te repareren. Door de eeuwen en millennia van bezetting heen ontstonden er dikke lagen puin als gevolg van herhaalde nieuwbouw, waardoor de dorpen, stadjes en steden boven het omliggende landschap kwamen te liggen, soms wel meer dan 45 meter. Een *tell* uitgraven is te vergelijken met het uit elkaar halen van een Russische baboesjka: eerst worden de jongste lagen verwijderd, waarna de oudere lagen tevoorschijn komen.

Toen het principe eenmaal was begrepen, was het technisch gezien niet moeilijk de Sumerische vlakten te bevoelen. De Tigris en de Eufrat hebben net als andere grote rivieren, zoals de Mississippi in de Verenigde Staten, hoge oevers, 'oeverwallen' genoemd, waardoor de rivierbedding feitelijk hoger ligt dan het omliggende landschap. Van de rivier naar het omliggende landschap gegraven irrigatiekanalen stroomden door de zwaartekracht vol. De productiviteit nam verder toe

door de introductie van hittebestendige soorten tarwe en gerst en door het gebruik van trekdieren als de ezel en de os, die voor de kort daarvoor uitgevonden *ard* of haakploeg werden gespannen. Hoewel het niet veel meer was dan een puntige houten graafstok, die zo was aangepast dat hij kon worden voortgetrokken door dieren, kon een enkele persoon met de *ard* een groter gebied bewerken en intensiever dan met alleen handgereedschap. De Mesopotamische boeren konden dankzij deze ontwikkelingen op een betrouwbare manier meer voedsel produceren dan nodig was om zichzelf en hun gezinnen te onderhouden.

Irrigatiesystemen ontwerpen en onderhouden was een arbeidsintensieve klus en daarvoor was meer nodig dan waartoe elke afzonderlijke familie in staat was. De irrigatiekanalen slibden dicht en moesten geregeld worden uitgegraven, schade door overstromingen moest worden gerepareerd en – hetgeen vaak gebeurde – rivieren verlegden hun loop, waarna nieuwe kanalen moesten worden aangelegd. Het werk moest worden georganiseerd, en de mannen die het uitvoerden gevoed; de voedselvoorraden moesten worden verzameld en herverdeeld in rantsoenen. Geschillen over de toegang tot het water moesten worden beslecht. Er ontstond behoefte aan een centraal orgaan dat deze belangrijke taken regelde. Veel archeologen zijn ervan overtuigd dat dit het begin was van het ontstaan van de staat. Sumerië was dus de eerste staat. Een mogelijke andere factor was de internationale handel. Sumerië beschikte over een vruchtbare bodem, maar had verder geen natuurlijke grondstoffen. Onontbeerlijke grondstoffen als hout, steen en koper – nodig voor het maken van gereedschap – en waardevolle metalen en halfedelstenen – voor het maken van luxegoederen – moesten worden geïmporteerd in ruil voor voedsel dat over was en fijn aardewerk dat met behulp van de draaischijf was gemaakt. De mensen die de distributie van deze belangrijke goederen regelden, moeten aanzienlijke macht hebben gehad.

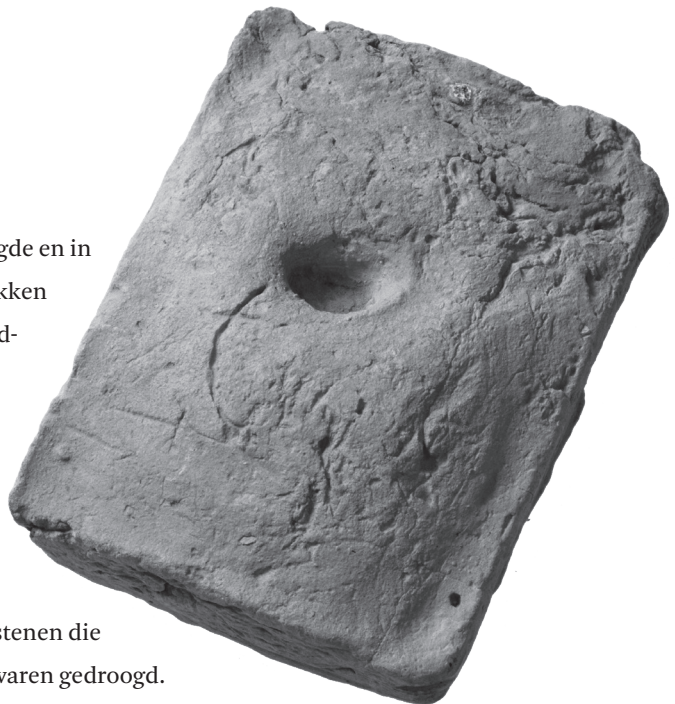
De opkomst van de ziggoerat

De Sumerische bevolking groeide snel. Veel Sumerische boerendorpen groeiden rond 5000 v. Chr. uit tot kleine steden rondom een tempelcomplex. De grootste stad was Eridu, met een bevolking van ongeveer vijfduizend zielen. Eridu heet nu Tell Abu Shahrein; de stad ligt op een uit diverse lagen bestaande *tell*, 23 meter boven de omliggende vlakte. Eridu werd aan de rand van de alluviale vlakte gebouwd, in de buurt van de moerassen in het oosten en de Arabische woestijn in het zuiden. Door deze ligging hadden de inwoners van Eridu toegang tot drie soorten omgeving: ruw grasland in de woestijn, vis- en waterwildgebieden in de moerassen en vruchtbare landbouwgrond. Een klein heiligdom, vroeg in de Obeidcultuur gebouwd in Eridu, vormde de basis voor alle latere tempels in Mesopotamië. Hoewel het slechts 9,3 vierkante meter groot was, had het een rijkversierde gevel, een altaar en een offertafel voor het standbeeld van de watergod Enki. Het werd diverse keren herbouwd. Aan het einde van de Obeidcultuur was het uitgegroeid tot een groot tempelcomplex, gebouwd op een terras van een meter hoogte met daarin de restanten van zijn voorgangers. De terrassen waarop dergelijke tempels werden gebouwd, werden door de eeuwen heen steeds groter. Rond 2100 v. Chr. hadden ze zich ontwikkeld tot het meest kenmerkende monument van het oude Mesopotamië, de ziggoerat. De meeste inwoners van Eridu werkten op het land, maar er was een kleine groep handwerkslieden die de tempel onderhield. Een verre herinnering aan de heuvel waarop het heiligdom van Eridu stond, vormde de inspiratie voor latere Mesopotamische mythen die deze plaats beschouwden als de plek waar de schepping plaatsvond, de eerste stad die uit het *abzu* – de oeroceaan – tevoorschijn was gekomen.

De prominente aanwezigheid van tempels in Eridu en soortgelijke steden wijst erop dat hun heersers zowel seculiere als geestelijke macht hadden, hetgeen gebruikelijk was in de oudheid. De boeren op de vlakten liepen altijd het risico dat hun land overstromde of dat de rivier onverwacht zijn loop verlegde, terwijl zij er volledig van afhankelijk waren voor hun watervoorziening. Eridu was om die reden een aantal korte perioden compleet verlaten. De Sumeriërs gingen geloven dat ze overgeleverd waren aan de willekeur van de grillige goden. De bekendste Mesopotamische mythe verhaalt over het feit dat de goden het land lieten overstromen om de mensheid te vernietigen omdat ze het eeuwige geklets zat waren. Het was de oervorm van het latere bijbelverhaal over Noach en de zondvloed. De Mesopotamische mythe heeft zijn eigen Noach, een wijze man die luistert naar de naam Utnaphishtim. Gewaarschuwd door de god Ea, de god van de wijsheid, dat het land

Kleisteen

In de zon gedroogde en in een oven nagebakken steen uit de Obeid-cultuur. Voor het eerst gemaakt in ca. 3200-2800 v. Chr. en duurzamer en beter bestand tegen water dan stenen die alleen in de zon waren gedroogd.

zou overstromen, bouwde hij een ark. Hij bracht zijn gezin aan boord en het 'zaad van alles wat leeft'. Onder deze permanent onveilige omstandigheden zou iedere leider, die verondersteld werd namens zijn volgelingen een goed woordje te doen bij de goden, van zijn religieuze autoriteit gebruik hebben gemaakt om zeggenschap te krijgen over de irrigatiewerken en de inzameling en distributie van voedseloverschotten en handelswaar, waardoor ze zeer veel macht kregen.

WANNEER GEBEURDE HET?

De oude Mesopotamiërs gebruikten een kalender die gebaseerd was op een jaar van 12 maanmaanden (van 28-29 dagen). Een maand begon wanneer de maansikkel van de nieuwe maan voor het eerst zichtbaar was. De eerste maand van het jaar was *nisan-nu* en viel in maart of april. Omdat het maandjaar maar 354 dagen had, liep het elk jaar 11 dagen uit de pas met de seizoenen. Aangezien veel feesten van de Mesopotamiërs verband hielden met gebeurtenissen in de landbouwcyclus, werd er om de paar jaar een dertiende maand ingevoegd, om te voorkomen dat het maandjaar te ver ging achterlopen op het zonnejaar. De oude Egyptenaren gebruikten een vergelijkbare, maar niet dezelfde kalender.

Zowel de Mesopotamiërs als de Egyptenaren misten vaste punten, zoals de geboorte van Christus in de christelijke kalender, om gebeurtenissen te dateren. Hun gebeurtenissen werden normaal gesproken gedateerd aan de hand van de regeerperiode van de regerende vorst. Opmerkelijk complete koningslijsten van zowel Mesopotamië als Egypte zijn bewaard gebleven en gaan in rechte lijn terug tot het derde millennium vóór Christus, maar de duur van de regeerperioden is niet altijd bekend. Dit betekent dat, hoewel de relatieve chronologie van de opgetekende gebeurtenissen bekend is, historici er grote moeite mee hebben de absolute chronologie te

bepalen. Door de grote onzekerheid hebben ze voor zowel het oude Mesopotamië als het oude Egypte een aantal verschillende absolute chronologieën opgesteld, wat voor de gewone lezer verwarrend kan zijn. Er zijn vier chronologieën van het oude Mesopotamië in gebruik, allemaal berekend op basis van observaties van de planeet Venus, opgetekend in het achtste jaar van de regeerperiode van koning Ammisaduqa van Babylon. Op basis daarvan is de troonsbestijging van deze koning berekend in het jaar 1702 v. Chr. ('hoog'), 1646 v. Chr. ('gemiddeld'), 1582 v. Chr. ('laag') of 1550 v. Chr. ('zeer laag'). De meest gebruikte, ook in dit boek, is de 'gemiddelde' chronologie.

De laatste stappen op weg naar urbanisatie en staatsvorming werden gezet in de Urukperiode (4200-3100 v. Chr.), genoemd naar de oudste en grootste stad van Sumerië. Alle Sumerische steden zijn voortzettingen van vroege nederzettingen uit de Obeidcultuur en hebben eenzelfde grondplan, met een tempelcomplex in het centrum. De meeste Sumerische steden uit de Urukperiode hadden tussen de tweeduizend en achtduizend inwoners, maar Uruk had er meer dan tienduizend. In 2700 v. Chr. waren dat er meer dan vijftigduizend. De eisen die het bestuur van dergelijke grote gemeenschappen stelde, leidde tot de groei van georganiseerde overheden.

De Sumerische beschaving

Elke Sumerische stad had zijn eigen onafhankelijke stadsbestuur, dat zijn zetel had op het tempel terrein, dat dus niet alleen een plaats van aanbidding was, maar ook een administratief en economisch centrum. De Sumeriërs waren polytheïsten, en elke stad had zijn eigen beschermgod¹, waarvan werd aangenomen dat hij permanent in de

¹ Opmerking van de vertaalster: Veel goden kunnen ook een godin zijn. Met 'god' wordt in dit geval niet alleen de god maar ook de godin bedoeld.

tempel verbleef. Het was essentieel de god op de juiste manier te dienen: was hij ontstemd en vertrok hij, dan viel de stad. De tempels werden gerund als een huishouding, met de god als titulair hoofd, maar een overheidsdienaar, de *en* genoemd, als feitelijke machthebber. De *en* was gewoonlijk een man, maar soms een vrouw, in dat geval een *nin*. *En* wordt meestal vertaald als 'hogepriester', maar hij was waarschijnlijk meer de aardse bestuurder namens de god en zijn geestelijke bemiddelaar. De stad, de inwoners en de omliggende gebieden werden beschouwd als eigendom van de god. Op het land geproduceerd voedsel werd naar de tempel gebracht om te worden geofferd

Buitenlandse handel

Een murexschelp, vanuit de Perzische Golf of de Rode Zee geïmporteerd in Sumerië, met een inscriptie van de naam Rimush, de koning van Akkad (2278-2270 v. Chr.). Schelpen waren ten tijde van de Sumeriërs belangrijk decoratiemateriaal.

aan de goden. Het kon ook een schatting zijn van schatplichtige dorpen in het omliggende gebied. Het voedsel werd in de stad opgeslagen en verdeeld onder de mensen die deel uitmaakten van de tempelgemeenschap. Die bestond uit boeren, tuinlieden, handwerkslieden, werklieden, kooplieden, priesters, bestuurders, bakkers, brouwers en andere lieden die de voedselrantsoenen verzorgden. Er werden standaardpotten gebruikt om de rantsoenen af te meten, en de grootte daarvan varieerde naar gelang van de status van het individu dat ze kreeg. De tempel organiseerde ook de openbare werken, waaronder de bouw en het onderhoud van kanalen en tempels op een veel grotere schaal dan voordien mogelijk was. De bouw van de Anutempel in Uruk, bijvoorbeeld, vergde naar schatting 65 miljoen manuren werk.

Voedsel dat niet nodig was om de mensen te voeden, werd opgeslagen voor tijden van hongersnood of geruild tegen geïmporteerde grondstoffen. De distributie daarvan werd ook beheerd door de tempel. De steden in het vroege Mesopotamië hadden geen markten, winkels of muntgeld nodig. De Sumeriërs dreven over een grote afstand handel. Hout, zilver, lood en koper haalden ze uit de bergen in Anatolië; koper van Cyprus; albast, dioriet (voor het beeldhouwen) en goud uit Egypte; parels en schelpen uit Bahrein; bouwsteen uit Arabië en lazuursteen en tin uit Afghanistan. Later in de Sumerische geschiedenis ontstonden er handelsverbanden met de Indusvallei, waar veel koper in de bodem zit.

***'Jongeman, omdat je naar me hebt geluisterd, mijn woorden
niet in de wind hebt geslagen, zul je de kunst van het schrijven
volledig machtig worden.'***

Sumerische onderwijzer tegen zijn leerling, ca. 2000 v. Chr.

De Sumeriërs hadden de ezel als lastdier en waren de eersten die op grote schaal gebruikmaakten van het voertuig op wielen. Hun belangrijkste transportroutes waren echter de grote rivieren. Modellen van de Sumerische boot vormen het vroegste bewijs van het gebruik van zeilen.

Informatie bijhouden

Om dit complexe economische systeem efficiënt te kunnen besturen werd het schrift uitgevonden. Het vroegste voorbeeld van het schrift stamt uit Uruk zelf en is gedateerd rond 3300 v. Chr., maar het moet eerder zijn uitgevonden, want het was al een compleet systeem met meer dan zevenhonderd symbolen. Dit vroege schrift was gebaseerd op pictogrammen die waren ingekerfd op tabletten natte klei. De uitvinding van het schrift betekent het einde van de Mesopotamische prehistorie. Door het schrift waren de mensen in staat hun geloof, mythen, waarden, tradities en geschiedenis vast te leggen voor hun nageslacht, wat overigens niet meteen gebeurde. Slechts een zeer kleine kring hoge overheidsdienaren kon lezen en schrijven en gebruikte die vaardigheid bijna duizend jaar lang vrijwel uitsluitend om de boekhouding te doen: lijsten, ontvangstbewijzen, verslagen, etiketten en berekeningen van rantsoenen en andere voorraden. Beschreven tabletten werden gedroogd en opgeslagen op houten planken in het archief. Kleitabletten zijn zeer goed houdbaar, en duizenden van deze tabletten overleefden de hele geschiedenis van het oude Mesopotamië. Sumerische overheidsdienaren waren even geobsedeerd door ‘papierwerk’ als de huidige ambtenaar. In Ur is bijvoorbeeld de dood van één enkel schaap in drievoud op kleitabletten gemeld. De behoefte aan een gedetailleerde administratie vormde ook de basis voor de vroegste ontwikkelingen op het gebied van de hogere wiskunde en de tijdmeting.

EEN TOEGANKELIJK OVERZICHT VAN MEER DAN DRIEDUIZEND CULTUREEL VERLEDEN

We blijven ons verbazen over de impact van de grote beschavingen uit het verleden. Hun kunstwerken, architectuur en literatuur spreken ons duizenden jaren later nog altijd aan. Dit overzichtswerk brengt zes klassieke beschavingen in beeld: Sumerië, Egypte, Mycene, Perzië, Griekenland en de Romeinse Republiek. De vernieuwingen op het gebied van geloof, cultuur, technologie en kunst waren kenmerkend voor deze fascinerende samenlevingen. Van de macht van Rome en het Sumerische pictografische schrift tot de Griekse architectuur en de smeltkroes aan culturen in het Perzische Rijk: John Haywood plaatst ze in hun historische context, maar toont ook aan wat de blijvende waarde is van deze invloedrijke beschavingen, die aan de wieg stonden van onze moderne Europese beschaving.

DR. JOHN HAYWOOD is een autoriteit op het gebied van de oude beschavingen en de vroege middeleeuwen. Hij doceerde aan de Universiteit van Lancaster en schreef bijna twintig historische werken. Eerder verscheen van hem onder andere *Noormannen* en *Atlas van de wereldgeschiedenis*.

Uitgeverij Omniboek

www.omniboek.nl

ISBN 9789401916523 NUR 683

9 789401 916523

